DOI: [10.32702/2307-2105-2020.3.66](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.3.66)

УДК 330.101

*М. С. Наумов,
к. е. н., доцент, доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки,
Харківський національний університет міського господарства
імені О. М. Бекетова, м. Харків, Україна
ORCID: 0000-0001-7306-6420*

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ТА СТРУКТУРНИХ ДИСПРОПОРЦІЙ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

*M. Naumov
PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Economic Theory and International Economics,
O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Kharkiv, Ukraine*

INSTITUTIONAL COMPLEMENTARITY AS A FACTOR FOR OVERCOMING REGIONAL AND STRUCTURAL IMBALANCES IN UKRAINE'S ECONOMIC DEVELOPMENT

У статті досліджуються причини структурних та регіональних диспропорцій економіки України. Констатується, що сировинний характер та відкритість призвели до надмірної залежності національної економіки від кон'юнктури на світових ринках. Акцентовується увага на тому, що сировинна орієнтація та істотний розрив між регіонами за обсягами ВВП на душу населення зберігаються, незважаючи на зміну влади, економічні та політичні реформи, спрямованість інтеграційних процесів. Наявність негативних трендів у економічному розвитку України пояснюється особливістю інститутів, сформованих у процесі ринкової трансформації інверсійного типу, а саме: відсутністю інституціональної комплементарності. Наголошується, що в країні утвердилась модель кумівського капіталізму, в рамках якої рішення приймаються в інтересах вузького кола осіб. Прагнення олігархів отримати максимальну поточну вигоду від експорту сировинних товарів розглядається в якості основної причини, яка не дозволяє економіці України вийти на траєкторію сталого економічного зростання.

The article deals with the causes of structural and regional imbalances in the economy of Ukraine. The author argued that the raw material nature and openness have led to an excessive dependence of the national economy and the situation on world markets. In recent years, currency crises in Ukraine have coincided with a fall in world prices for its export raw materials, and currency stability has been achieved exclusively in the context of rising world prices for Ukrainian raw materials. The pace of economic growth and the size of the country's Consolidated budget deficit are also determined by world prices for raw materials Ukraine exports. Attention is drawn to the fact that the raw material orientation and the significant gap between regions in terms of GDP per capita remain, despite the change of power, economic and political reforms, and the orientation of integration processes.

Negative trends in the economic development of Ukraine is explained by the peculiarity of institutions formed in the process of market transformation of the inversion type.

There is no complementarity in the country's institutional system, when the shortcomings of some institutions are compensated by the actions of others.

In the world leading countries state regulation of the economy is aimed at overcoming market failures, while in Ukraine, property reform has led to the formation of inefficient owners and curbing competition. It is noted that the country has established a model of crony capitalism, in which a small group of companies exercise significant influence on political decision-making. The functioning of such a model hinders free competition and leads to a slowdown in economic growth. The desire of oligarchs to get the maximum current benefit from commodity exports is considered as the main reason that does not allow the economy to reach a trajectory of sustainable economic growth. In this regard, one of the most urgent tasks is the combination of socialization of the state and effective management of it, on the one hand, and the capitalization of the economy, on the other. To achieve this goal, it is proposed to reduce inequality in income and property ownership. Special attention is paid to the need to form a new elite.

Ключові слова: економічне зростання; експортний потенціал; інституціональна комплементарність; ринкова трансформація; територіальні диспропорції.

Key words: economic growth; export potential; institutional complementarity; market transformation; territorial imbalances.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Трансформація економіки України, яка розпочалась понад чверть століття тому передбачала перехід від адміністративно-командної системи до ринкової як до більш ефективної. Разом із тим проблеми перехідного періоду розтяглись у часі і були підсилені циклічними кризами, що, зрештою, не дозволило нашій країні донині навіть повернутись до тих обсягів ВВП, які передували трансформації. Сформувались нові системні проблеми національної економіки: олігархізація, сировинна орієнтація, залежність від зовнішніх ринків тощо, що змусило дослідників вийти за межі рекомендацій неоліберальної та неокейнсіанської шкіл і шукати причини піднесення та падіння в інституціональних особливостях вітчизняної господарської системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми реформування економіки України є предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, серед яких В. М. Геєць, А. А. Гриценко, С. О. Кораблін, Е. М. Лібанова, В. П. Семиноженко, Л. І. Федулова, О. Л. Яременко та інші. У той же час збереження негативних трендів економічного розвитку нашої країни потребує постійних пошуків нових варіантів удосконалення державної політики регулювання економіки.

Формулювання цілей статті. Метою статті є з'ясування причин перманентних диспропорцій української економіки та обґрунтування можливих шляхів подальших перетворень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пошуки напрямів виходу з кризи української економіки спонукали дослідників звернути увагу на зовнішньоекономічну діяльність, адже в умовах недостатнього внутрішнього попиту, обумовленого низькими доходами основної частини населення країни, саме експорт товарів та послуг може стати джерелом надходження грошових коштів. За даними Державної служби статистики України, сумарний обсяг експорту товарів та послуг у 2018 році склав 58,973 млрд доларів США [2]. ВВП України, за розрахунками Світового банку, у тому ж році дорівнював 130,832 млрд доларів США [9]. Таким чином, експортна квота складала 45 %. Іншими словами, трохи менше половини ВВП було спрямовано за кордон. Такий розмір експортної квоти, з одного боку, підтверджує наявність експортного потенціалу України, але з іншого – свідчить про істотну залежність національної економіки від кон'юнктури на світових ринках. Так, у фундаментальній праці відомого вітчизняного економіста С. О. Корабліна «Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків» досліджується залежність між обмінним курсом гривні, ВВП України та дефіцитом Зведеного бюджету країни, з одного боку, та світовими цінами на сировину, яка складає основу українського експорту – з іншого [4, с. 233-241]. На основі проведеного аналізу автор робить висновок про наявність сильної кореляції між зазначеними показниками. Так, протягом 1996-2017 років усі валютні кризи в Україні співпадали з падінням світових цін на її експортну сировину, гривня не змогла протистояти жодній сировинній рецесії, а валютна стабільність досягалась виключно в умовах зростання світових цін на українські сировинні товари.

Щодо динаміки ВВП, то причини найбільш тривалого економічного зростання, яке мало місце протягом 2000-2007 років, С. О. Кораблін аргументовано пов'язує не з радикальними структурними реформами, особливим бізнес-кліматом, привабливим інвестиційним середовищем або бюджетною дисципліною, а незалежним від них піднесенням світових цін на сировину [4, с. 236]. Спад 2008-2009 років був викликаний обвалом світових цін на сировину і змінився незначним піднесенням у 2010-2011 роках, коли мало місце поліпшення сировинної

кон'юнктури. Наступне падіння світових цін на сировину, яке розпочалось у 2012 році, заклало підґрунтя для чергової кризи української економіки, що була підсилена зовнішньою інтервенцією. Проте навіть в умовах військового конфлікту відновлення кон'юнктури на світових ринках сировини 2016 року дозволило економіці України досягти хоч і незначного, але зростання, що триває і донині.

Дефіцит Зведеного бюджету України протягом 2005-2015 років знаходився у зворотній залежності від річних темпів приросту цін на сировину, що експортує Україна.

Сировинна орієнтація національної економіки стримує її подальший розвиток, але в той же час вона дозволяє отримувати надвисокі прибутки власникам підприємств, що діють у відповідних галузях. Таким чином формується суперечність між поточною вигодою вузького кола осіб та довгостроковими інтересами держави в цілому. Певні сподівання щодо вирішення даної суперечності покладались на Угоду про асоціацію України з ЄС, в рамках якої знижувались бар'єри на шляху потрапляння вітчизняних товарів на європейський ринок. Логіка подібних очікувань ґрунтувалась на припущенні, що спрощений доступ української продукції на ринок країн ЄС сприятиме зростанню прибутковості виробництва із високою доданою вартістю, які донедавна були низько рентабельними, а отже, призведе до переливання капіталу в такі сфери з сировинних галузей. Але цього не сталося: завдяки підписанню Угоди відбулась зміна географічної структури торгівлі, але не товарної.

Не справдились і прогнози щодо зменшення територіальних диспропорцій: переорієнтація на торгівлю з країнами ЄС мала б сприяти пріоритетному розвитку регіонів, розташованих на кордоні з цими країнами або поблизу нього. Цього не відбулося. У 2013 році розрив за рівнем ВРП на душу населення між найбільш благополучним регіоном (м. Київ) та найменш благополучним (Чернівецька область) становив 7,2, а в 2017 році – 7,6 [7]. Істотна зміна – потрапляння на останнє місце за вказаним критерієм Луганської області – серед іншого може бути пов'язана з окупацією частини її території.

Відсутність істотних позитивних зрушень в економічному розвитку України при наявності нових можливостей поліпшення господарської діяльності робить нагальним дослідження ефективності інститутів, сформованих у процесі ринкової трансформації інверсійного типу. У зв'язку з цим особливої уваги потребує вивчення категорії «інституціональна комплементарність». Незважаючи на значний обсяг публікацій за даною темою, серед науковців досі немає єдності щодо застосування цього терміну. Пояснюються такі розбіжності як відмінністю теоретичних поглядів дослідників та методологічних підходів до вивчення інституціональної комплементарності, так і різноманіттям форм та рівнів її прояву, а також ефектів, що при цьому виникають.

Найбільш поширений підхід у сучасній науці – «синергетичний», відповідно до якого інституціональна комплементарність передбачає визначення двох інституціональних явищ як таких, що доповнюють одне одного, коли вони мають такі протилежні характеристики, що ціле охоплює обидві частини. Іншими словами, інституціональна комплементарність – це «взаємозалежність, за допомогою якої компенсуються провали складових елементів у забезпеченні цілісності» [5, с. 87]. З цих позицій розглянемо інституціональну структуру України, у рамках якої можна виділити макрорісисти (економіка, право, політика) та їх складові (власність та конституція ринку, соціально-економічні та громадянські права, домінуюча ідеологія та державне управління відповідно) [6, с. 80]. У країнах із розвинутою ринковою економікою недоліки інститутів економіки компенсуються дією інститутів політики: на початку ХХ століття була усвідомлена необхідність державного регулювання економіки з метою подолання негативних наслідків монополізації ринків, надання соціальних благ, ліквідації негативних зовнішніх ефектів тощо. В Україні ситуація діаметрально протилежна. Як обґрунтовано стверджує Є. В. Сірий, історія становлення інституту приватної власності та ринкових відносин у нашій країні «слабо корелюється із закономірностями світової історії підприємництва»: внаслідок застосування неконкурентних способів приватизації «в країні утворився прошарок «неефективних» власників, які у своїй господарській діяльності часто керуються неформальними правилами поведінки, що гальмує розвиток конкурентних відносин, зокрема й інституту конкуренції» [8, с. 45]. Таким чином, в Україні немає інституціональної комплементарності, адже недоліки одних інститутів, що сформувались в процесі ринкової трансформації інверсійного типу, не компенсуються дією інших через слабкість останніх або взагалі через їх відсутність. Відповідно, для подолання цього недоліку необхідно дослідити напрями інституційних перетворень, які б дозволили економіці України подолати структурні та регіональні диспропорції та вийти на траєкторію сталого розвитку.

Одним із актуальних завдань в Україні є необхідність одночасної соціалізації держави та ефективного управління нею, з одного боку, й капіталізації економіки – з іншого. Так, значна частина населення України не підтримує великий бізнес та приватизацію великих підприємств, але «йти шляхом розвитку малого підприємництва, на що зорієнтована поки що більшість населення – означає перетворити нашу країну в країну «крамарів» і «цеховиків», що працюють у підвалах і в напівзруйнованих цехах» [1, с. 9]. Разом із тим ігнорувати інтереси населення неможна, тому соціалізація держави в умовах збереження приватної власності потребує скорочення нерівності як у доходах, так і у володінні власністю. Скорочення диференціації населення за доходами може бути досягнуто за рахунок зміни політики оплати праці і зменшення присвоєння прибутку великим капіталом. Зменшення диференціації у володінні власністю є більш складним процесом, оскільки формування великої приватної власності в країнах з перехідною економікою інверсійного типу відбулось не завдяки капіталізації додаткового продукту, а як результат привласнення накопиченого багатства в процесі роздержавлення. На думку академіка НАН України В. М. Геєця, можливі два альтернативні шляхи зміни моделі концентрації приватної власності та формування нового класу власників: амністія стосовно минулого старих власників та реприватизація [1, с. 11]. Перший варіант суперечить інтересам громадськості й може призвести до втрати владою легітимності. Другий – більш прийнятний, адже може бути реалізований за допомогою існуючих

ринкових методів. Проте він потребує чіткого усвідомлення бажаної моделі відносин держави з великим бізнесом. Як уже зазначалось, значна частина населення не підтримує приватизацію великих підприємств, проте посилення ролі держави може призвести до формування бюрократичного капіталізму, в умовах якого чиновники з метою збереження свого становища перешкоджатимуть подальшим ринковим перетворенням або принаймні не зможуть забезпечити належного рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Більше того, вже зараз дослідники використовують термін «кумівський капіталізм» для характеристики моделі вітчизняної економіки. Кумівський капіталізм – це модель економічного управління, в умовах якої невелика група компаній здійснює істотний вплив на прийняття політичних рішень. Базується така економіка не на виробництві прибавочного продукту, а на перерозподілі ренти, тобто перерозподілі прибутків вище рівнів, сформованих на конкурентних ринках. Для оцінки негативних наслідків функціонування кумівського капіталізму в Україні слід звернутись до результатів дослідження директора Світового банку в справах України, Білорусі та Молдови Сату Кахконен [3]. Зокрема, політично пов'язані фірми, які становлять лише 2 % українських фірм, відіграють значну роль у національній економіці, адже контролюють понад 20 % загального обігу та понад 25 % активів усіх вітчизняних компаній. Найбільша концентрація політично пов'язаних фірм спостерігається у найбільш прибуткових галузях таких, як гірничодобувна, енергетична та транспортна: більше 40 % обігу та понад 50 % активів. Також політично пов'язані фірми традиційно мають різні канали доступу до економічної ренти, недоступні для інших фірм: субсидовані кредити, державні закупівлі, бюджетні трансферти, правила торгівлі, які обмежують імпорт, пріоритетний доступ до державних активів шляхом приватизації та пільгових податкових режимів. Іще одним наслідком є негативна кореляція між політичними зв'язками та продуктивністю: якщо ліквідувати політичні зв'язки і залишити виключно непов'язані фірми, економіка України зростатиме на 1-2 % швидше, ніж зараз. Таким чином, ефективність реформ у нашій країні залежить від того, чи вдасться подолати опір зацікавлених кіл зусиллям зі створення правової системи.

Як показує досвід провідних країн світу, великий приватний бізнес все ж таки може використовувати прозорі методи взаємодії з державою і завдяки їй підтримці вигравати конкуренцію на міжнародних ринках. В. М. Гесць слушно зазначає: «сучасна теза про те, що у владну еліту не повинні входити представники великого бізнесу, є малопродуктивною», тому що «в наш час недо враховується факт наявності механізмів розв'язання протиріч між працею і капіталом, які були притаманні минулому» [1, с. 11]. Так, протистояння між працею і капіталом залишилось у минулому і нині їх стосунки ґрунтуються на взаємодії, адже сучасний розвиток залежить від нагромадження не стільки фізичного капіталу, яким володіють окремі фізичні особи або групи осіб, скільки людського капіталу, сформованого освіченим у своїй масі населенням. Відповідно, подолання суперечності між працею і капіталом в Україні потребує реформування ринку освіти для того, щоб підприємцям і решті населення стало вигідним вкладати кошти в нагромадження людського капіталу. За таких умов нікому не буде вигідним руйнувати такий капітал, адже втрати будуть обопільними. Таким чином, політика змін у взаємодії влади, капіталу і населення має передбачати не придушення відносин влади та великого приватного бізнесу, а започаткування процесів значного нагромадження фізичного та людського капіталу, що, у свою чергу, потребує формування нової національної інноваційної системи.

Подолання суперечностей між працею і капіталом має бути подоланим шляхом створення належних умов для професійного зростання, яке розвивало би як фізичний капітал (за рахунок кваліфікованої праці), так і людський (завдяки послідовній капіталізації доданої вартості). Саме приватний інтерес, яким керуються представники великих корпоративних структур, здатний найкращим чином реалізувати фінансові ресурси та експортний потенціал України. Основою реформ підприємці стануть лише тоді, коли навчаться працювати в конкурентному середовищі та використовувати прибуток у якості джерела нагромаджень. Як це не дивно, проте такі перетворення потребують державного втручання і можуть зайняти тривалий час, адже наразі вітчизняні підприємці звикли формувати капітал в умовах приватизації як джерела нагромадження і зацікавлені в нелегальній співпраці з бюрократичним апаратом. Окрім підприємців до складу нової еліти можуть увійти інтелігенція, частина чиновників, робітники і селяни, які мають сформувати середній клас. Принципово важливою стає зміна поведінкової моделі та громадянської позиції, адже лібералізація економіки потребує вміння формувати свою поведінку на основі власних думок і переконань, чого зараз бракує значній кількості українських громадян.

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна констатувати, що сформовані в процесі ринкової трансформації інверсійного типу інститути сприяли утворенню структурних та регіональних диспропорцій розвитку економіки України. Через відсутність інституціональної комплементарності (відсутність компенсації недоліків одних інститутів дією інших) диспропорції укріпились і стали перешкоджати реформам, спрямованим на виведення національної економіки на траєкторію сталого зростання. Відповідно, будь-які реформи (у тому числі структурні та регіональні) будуть результативними лише за умови інституційних перетворень, спрямованих на нагромадження фізичного і людського капіталу та формування нової еліти на основі середнього класу.

Література.

1. Гесць В. М. Інституційні перетворення і суспільний розвиток / В. М. Гесць // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 9-36.
2. Зовнішньоекономічна діяльність [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України : сайт. – Електронні текстові дані. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>, вільний (дата звернення: 14.03.2020). – Назва з екрана.

3. Кахконен С. Яка вартість кумівського капіталізму в Україні? [Електронний ресурс] / Світовий Банк : сайт. – Електронні текстові дані. – Режим доступу: <https://www.worldbank.org/uk/news/opinion/2018/03/15/what-is-the-cost-of-crony-capitalism-for-ukraine>, вільний (дата звернення: 22.03.2020). – Назва з екрана.
4. Кораблін С. О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків : монографія / С. О. Кораблін ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К., 2017. – 308 с.
5. Липов В. В. Институциональная комплементарность социально-экономических систем : монография / В. В. Липов. – Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. – 484 с.
6. Литвиненко Н. І. Інституціональна структура суспільства та економічна безпека держави / Н. І. Литвиненко // Економічний вісник Національного гірничого університету. – 2009. – № 2. – С. 79-84.
7. Регіональна статистика [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України : сайт. – Електронні текстові дані. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>, вільний (дата звернення: 14.03.2020). – Назва з екрана.
8. Сірий Є. В. Інституціональні засади дослідження трансформаційних процесів в аспекті ринково-підприємницького сегменту сучасного українського суспільства / Є. В. Сірий // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2012. – № 14. – С. 39-48.
9. GDP (current US\$). Ukraine. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files [Electronic resource] / The World Bank : site – Electronic text data. – Regime of access: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UA>, free (date of the application: 14.03.2020). – Header from the screen.

References.

1. Heyets, V.M. (2005) “Institutional transitions and social development”, *Economy and forecasting*, vol. 2, pp. 9-36.
2. The official site of the State Statistics Service of Ukraine (2019), “International economic activity and balance of payments”, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 14 March 2020).
3. Kahkonen, S. (2018) “What Is the Cost of Crony Capitalism for Ukraine?”, *The World Bank. News*, [Online], available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 22 March 2020).
4. Korablin, S.O. (2017), *Makroekonomichna dynamika Ukrainy: pastka syrovynnykh rynkiv* [Macroeconomic dynamics of Ukraine: the trap of raw materials markets], State Organization “Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine”, Kyiv, Ukraine.
5. Lypov, V. V. (2011), *Institucional'naja komplementarnost' social'no-ekonomicheskikh sistem* [Institutional complementarity of socio-economic systems], V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.
6. Lytvynenko, N. I. (2009) “Institutional Social Structure and the Nation Economic Security”, *Economic Bulletin of the National Mining University*, vol. 2, pp. 79-84.
7. The official site of the State Statistics Service of Ukraine (2020), “Regional statistics”, available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 14 March 2020).
8. Siryj, Ye. V. (2012) “Institutional bases of research of transformation processes in the aspect of the market and business segment of modern Ukrainian society”, *Actual problems of sociology, psychology, pedagogics*, vol. 14, pp. 39-48.
9. The official site of The World Bank (2020), “GDP (current US\$). Ukraine”, available at: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=UA> (Accessed 14 March 2020).

Стаття надійшла до редакції 20.03.2020 р.